

Sandra Gaino

En levende kultur og vanskelig arv

Balansen i formidling om den vanskelige kulturarven og den levende kulturen hos Jødisk museum Trondheim.

Bacheloroppgave i Kulturminneforvaltning

Veileder: Kristoffer Eliassen Grini

Mai 2022

Sandra Gaino

En levende kultur og vanskelig arv

Balansen i formidling om den vanskelige kulturarven og den levende kulturen hos Jødisk museum Trondheim.

Bacheloroppgave i Kulturminneforvaltning
Veileder: Kristoffer Eliassen Grini
Mai 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Innholdsfortegnelse

Forord	2
1 – Innledning	3
1.1 Hospiteringsperiode.....	3
1.2 Tema: Vanskelig kulturarv.....	4
1.3 Problemstilling.....	5
1.4 Avgrensning	5
1.5 Metode	6
2 – Jødisk museum Trondheim	8
2.1 Om museet.....	8
2.2 «Hjemme. Borte. Holocaust i Trondheim»	9
2.3 «Fra shtetl til stiftsstad»	12
2.4 Etikk rundt formidling av vanskelig kulturarv.....	15
3 – Konkluderende betraktninger	19
Litteratur:	21
Nettressurser:	22

Forord

Etter 3 år på bachelorstudiet i Kulturminneforvaltning ved NTNU så avslutter jeg studie med denne bacheloroppgaven. Tema for oppgaven er noe som engasjerer meg mye og har lenge vært klart i hodet mitt. Temaet ble svært viktig for meg etter en klasseset med de hvite busser til Auschwitz, Sachsenhausen og Ravensbrück i 2016.

Jeg ønsker å takke Jødisk museum Trondheim for deres varme mottakelse og ivaretagelse av meg, og deres åpenhet og samarbeid med meg til denne oppgaven. Alle ved museet har vært veldig hjelpelig ved mine utallige besøk under skriveprosessen, og har gitt meg innblikk jeg ikke kunnet fått uten dem. Jeg vil også gratulere museet med 25 års jubileet 12.mai.

Takk til mamma og alle jeg er glad i for deres lyttende ører gjennom 3 år. Jeg vil takke venninnene mine som jeg har fått skrevet og diskutert sammen med gjennom denne våren, arbeidsmøtene har gjort det litt lettere å skrive denne oppgaven. Og sist, men ikke minst ønsker jeg å takke min veileder Kristoffer Grini for hans hjelp med problemstilling, litteratur tips og utforming av oppgaven.

1 – Innledning

1.1 Hospiteringsperiode

I februar 2022 hospiterte jeg ved Jødisk museum Trondheim (JMT). På grunn av koronasituasjonen var perioden en blanding av hjemmekontor og tid på museet. Jeg hadde to konkrete oppgaver jeg skulle fullføre, arkivering og registrering av nye samlingsobjekter og informasjonsinnhenting fra primær- og sekundærkilder til en artikkel for museets prosjekt *Jødiske fotspor i nord* (JFIN).

Den første oppgaven, registrering og arkivering av bønnebøker gjorde jeg ferdig i løpet av 2 dager. Disse bøkene varierte fra barnebøker, torabøker og bønnebøker for spesifikke høytider slik som Rosh Hashana og Jom Kippur. Jeg fikk opplæring av samlingsforvalter allerede i november 2021. Registrering og arkivering innebar å dobbeltsjekke informasjonen til bøkene med informasjonsdokumenter, skrive en samlingskode i permen på boken og skrive inn all informasjonen i arkivprotokollen. Jeg skulle også pakke inn bøkene i silkepapir og samle dem i arkivbokser for endelig arkivering.

Mesteparten av hospiteringen ble brukt på informasjonsinnhenting, dette var den mest tidskrevende oppgaven, informasjonen jeg skulle gå gjennom omhandlet en jødisk familie fra Trondheim. Jeg fikk midlertidig tilgang til utvalgte dokumenter fra den digitale samlingsdatabasen til museet, dette var kun kildemateriale relatert til artikkelen jeg skulle begynne informasjonsinnhenting for. Majoriteten av denne oppgaven ble gjort på hjemmekontor. Denne oppgaven bestod av gjennomgang av primærkilder, da i form av dagbøker til to familiemedlemmer i familien som skal få artikler i JFIN. Men jeg har også gått gjennom sekundærkilder, slik som Jon Reitans «*Jødene fra Trondheim*» og familiens egen familie bok og artikler fra JFIN.¹

Jeg har lenge vært interessert i jødisk historie og deres kulturarv, derfor var informasjonsinnhenting til JFIN artikkelen den oppgaven jeg var mest interessert i. Den var også viktig for min forståelse av problemstillingen min. JFIN artikler skal helst fremheve livet før og etter krigen, og selv om andre verdenskrig og Holocaust er en del av så ønsker ikke

---

¹ Reitan 2005

redaksjonen å kun fokusere på de fem årene. Deres arbeid skal være balansert og ikke bare vektlegge vanskelig kulturarv, de arbeider dermed med å fremheve livet og kulturen i tillegg til å ta opp den vanskelige historien til de individuelle familiene eller personene i artiklene deres.

1.2 Tema: Vanskelig kulturarv

Vanskelig kulturarv kan gjerne beskrives som sensitiv, traumatisk, smertefull eller ubehagelig, og er en arv som kommer etter en periode eller hendelse som oppleves smertefullt, traumatisk eller sensitivt for de berørt. Vanskelig kulturarv kan være arv etter kriger, folkemord, konflikter, diskriminering av grupper, og hendelser som kanskje engang var en sett på som positivt, men som i ettertid har blitt oppfattet som unødvendig og kanskje skadelig.² Etniske, sosiale og religiøse minoriteter, grupper som gjerne kan ha blitt kalt «de andre», er grupper som historisk sett har opplevd undertrykkelse, både i Norge og internasjonalt.³ I Norge er samer, jøder, de med annen etnisk bakgrunn, skeive og mennesker med psykiske og fysiske lidelser noen grupper som kjent har opplevd en form for undertrykkelse eller diskriminering. Disse gruppene opplever også diskriminering i dag.⁴ For samer er det gjerne tvangskristningen og tvangsassimileringen som står sterkest som vanskelig kulturarv.⁵ For skeive har det vært sykdomsdiagnose og kriminaliseringen av deres legning som skapte deres vanskelige kulturarv, året 2022 er faktisk 50 år jubileet for avkriminaliseringen for mannlig homofili i Norge.⁶ Jøder var utvist fra Norge i over 160 år, frem til de i 1851 igjen fikk tilgang til Norge, men lovene mot det jødiske folk skapte grobunn for antisemittiske holdninger i det norske samfunn, holdninger som antakeligvis medvirket i gjennomføringen av Holocaust i Norge.⁷ Den jødiske historie er som kjent fullt av forfølgelse og undertrykkelse og diskriminering, men den er også et bevis på overlevelse. Man ser spesielt i høytidene Purim,⁸ Pesach⁹ og Hanukkah¹⁰ en fremhevelse av overlevelsen til det jødiske folk gjennom folkemord, slaveri og krig.

---

² Macdonald 2009: 2

³ Naguib 2010: 277-278

⁴ Bufdir 2022

⁵ Samiske veivisere 2022

⁶ Skeivt arkiv 2022

⁷ Reitan 2005: 129

⁸ Jødedommen u.å. c

⁹ Jødedommen u.å. b

¹⁰ Jødedommen u.å. a

1.3 Problemstilling

I denne oppgaven ønsker jeg å utforske hvordan Jødisk museum Trondheim balanserer formidling om vanskelig historie og kulturarv, da med fokus på andre verdenskrig og Holocaust, og den generelle jødiske kulturarven i Trondheim, med dette mener jeg hverdagen, det religiøse liv, næringslivet og lignende deler av jødisk historie utenom forfølgelse og folkemord. Ved å ta for meg to av museets faste utstillinger ønsker jeg å utforske hvordan museet formidler den jødiske kulturarven i Trondheim, både den vanskelig og generelle kulturarven. Det er en viktig balanse å finne da det jødiske folk har rik historie og kultur, og det å kun fokusere på en liten del av deres historie kan føre til en uheldig framstilling som går utover deres opplevelse av omverden, men også vår forståelse av dem som mennesker. Allment assosieres ofte jødisk kultur og historie med andre verdenskrig og Holocaust, men den jødiske kulturarv er rik og kompleks og er en levende kultur i stadig utvikling. Dette burde belyses bedre i storsamfunnet enn det er gjort. Jødisk museum Trondheim arbeider for å belyse den jødiske tilstedeværelsen og kulturarven i Trondheim.

Hvordan formidler museet jødisk historie og liv i Trondheim, og har museet en balansert formidling mellom den vanskelige og den dagligdagse jødiske kulturarven?

1.4 Avgrensning

Formidling av jødisk historie er noe en finner i de fleste byer hvor det er eller har vært en merkbar jødisk befolkning, i Norge har vi to jødiske menigheter, disse befinner seg i Oslo og Trondheim, disse var de to byene majoriteten av den jødiske befolkningen bosatte seg mot slutten av 1800-tallet.¹¹ Dette gjør det naturlig å ha jødisk museum i Oslo og Trondheim. Internasjonalt finner vi jødiske museer i byer som New York City,¹² Berlin, Warszawa og London,¹³ selv dette er kun et lite knippe av byer og land med jødiske museer i verden og det er et eksempel på hvor forskjellig formidling om den jødiske kulturarv kan være. Selv om alle disse byene har museer om jødisk kulturarv, formidler de alle forskjellige aspekter ved den

---

¹¹ Reitan 2005: 32

¹² CAJM u.å.

¹³ AJEM u.å.

jødiske kultur og historie. De jødiske museene varierer fra museer hovedsakelig om Holocaust og de som handler om jødisk historie som et generelt tema. De har kanskje fokus på det lokale eller regionale og hvordan storsamfunnet påvirket det jødiske samfunn fra område til område.

Ettersom at jødisk historie som tema er såpass bredt grunnet en internasjonal diaspora og en tidsperiode på flere tusen år, så er det nødvendig å avgrense oppgaven. I denne oppgaven ser jeg kun på jødisk museum i Trondheim, og hvordan de formidler den jødiske tilstedeværelsen i det Nordenfjeldske området, dermed et spesifikt geografisk område. Utstillingene fokuserer hovedsakelig på den jødiske befolkningen i Trondheim, men museet har andre arenaer for å belyse jødisk tilstedeværelse i resten av området nord for Dovre. Jeg ønsker å se på hvordan spesifikt JMT formidler jødisk kultur og historie, og derfor er det viktig å påpeke at selv om jødisk kulturarv internasjonalt er knyttet med deres felles religion og tidlig historie, så formidler JMT kun den norsk-jødiske kulturarven. Den norsk-jødiske kulturarv har utviklet seg annerledes enn den amerikansk-jødiske kulturarven eller den dansk-jødiske kulturarven, på tross av deres felles opphav.¹⁴ Den norsk-jødiske kulturarven har for det meste utspring fra de Østeuropeiske, askenasiske, jødernes kultur.¹⁵

1.5 Metode

Denne oppgaven har en kvalitativ tilnærming, karakterisert av informasjonsinnhenting, deltakelse ved personlig observasjoner og dybdeundersøkelser med fokus på to elementer i museet.¹⁶ Store deler av oppgaven består av utstillingsanalyse derfor har mye av informasjonsinnhenting vært basert på personlige observasjoner, denne observasjonen betyr også at jeg har deltatt som målgruppe for museets virksomhet, ved å gjennomgå utstillingene selv. Jeg også hatt direkte kontakt med de ansatte, denne kommunikasjonen har vært uformell og har foregått både på museet og via epost. Kvalitativ metode kan gjerne være en mer personlig tilnæringsmetode da det ofte innebærer nærkontakt og deltakelse.¹⁷ Min personlig deltakelse og observasjoner kommer til å være synlig i oppgaven da jeg fortolker museets formidlingsarbeid ut fra min forståelse av tema.

---

¹⁴ Lorenz 2010: 27

¹⁵ Reitan 2005: 15

¹⁶ Dalland 2000: 74

¹⁷ Dalland 2000: 74

Jeg valgte å basere oppgaven på de to faste utstillingene til museet som hovedkilde til problemstillingen min. «Hjemme. Borte. Holocaust i Trondheim» (forkortet «Hjemme. Borte.») som formidler personhistorier fra andre verdenskrig for å belyse Holocaust i Trondheim, museet har tatt for seg historiene til de som overlevde og de som ble drept av nazistene. «Fra shtetl til stiftsstad» formidler jødisk historie i Trondheim fra befolkningen begynner å immigrere til Norge fra Øst-Europa til livet i Trondheim nyere tid, temaene er hverdagslige slik som familieliv, hjemmet og næringsliv, og religiøs praksis slik som læring i synagogen og høytider. Valget av disse burde gi et mer representativt bilde av museets formidling enn de midlertidige utstillinger ville gjort. Deres status som faste utstillinger betyr at flere besøkende kan få og har opplevd og deltatt i museet, deres formidling rekker flere mennesker som betyr at det er flere individer som har fått den samme informasjonen. Sammenlignet med utstillingen «Hjemkomst 1945-47», som avinstalleres i mai 2022, så vil «Hjemme. Borte» og «Fra shtetl til stiftsstad» fortsatt være mulig å besøke etter denne oppgavens konklusjon. Som faste utstillinger vil de være mer representativt for museets formidling.

2 – Jødisk museum Trondheim

2.1 Om museet

Jødisk museum Trondheim er et museum i Trondheim som spesialiserer i formidling av jødisk liv, kultur og historie. Museet har en interessant stilling som et lokalt museum, de tar for seg og formidler et tema med til dels en nasjonal historie, men også en internasjonal historie. Museet hører ikke til under Museene i Sør-Trøndelag, men har medlemskap i Association of European Jewish Museums.¹⁸

Tanken om et museum for jødisk tradisjoner og historie kom på 1980-tallet da Jacob Komissar uttrykte et ønske og mente det var en nødvendighet å samle fotografier, gjenstander, dokumenter og annet som kunne være minner fra det jødiske miljøet i Trondheim.¹⁹ Jacob Komissar var formann i det jødiske trossamfunn i Trondheim på 70-tallet og senere på 90-tallet.²⁰ Komissar mente det var et tidssensitivt oppdrag å bevare den jødiske historie i Trondheim.²¹ Museet åpnet i mai 1997 i Arkitekt Christies gate 1b, i samme bygg som det jødiske samfunn i Trondheim og synagogen, her holder de fortsatt til i dag.²² Museet har og fortsetter å samarbeide med individer fra det jødiske miljø både i Trondheim og Oslo. Fra Trondheim var Julius Palitel svært aktiv ved museet og fortalte hans historie som overlevende fra Auschwitz. Paltiel tok imot skoleklasser ved museet og hadde opplegg for å fremme menneskerettigheter, et tema som er sentralt i museets oppgaver.²³

Museet formidler tema med en tidsperiode på både før, under og etter andre verdenskrig. Deres mål er «å ta vare på, videreføre og formidle kunnskap om jødisk tradisjon, kultur og historie i Midt- og Nord-Norge».²⁴ Dette gjør de med deres 3 utstillinger, omvisning i synagogen, byvandring på sommerstid, foredrag om diverse tema og undervisningsopplegg for elever og studenter. De har også digitale verktøy, deriblant en app, podcast og flere nettsteder. Museet har undervisningsopplegg rundt antisemittisme, mangfold, identitet, folkemord og forholdet mellom majoritetssamfunnet og minoritetskulturer. Dette er opplegg de tilbyr elever i både

---

¹⁸ CAJM u.å.

¹⁹ Reitan 2005: 166

²⁰ Reitan 2005: 170

²¹ Reitan 2005: 166

²² Jødisk museum Trondheim u.å. a

²³ Reitan 2005: 167

²⁴ Jødisk museum Trondheim u.å. a

grunnskole og videregående alder, samt studenter ved høyere utdanning.²⁵ Museet er også med på å arrangere Jødisk kulturfestival Trondheim.²⁶

Museet drifter også et prosjekt som skal gi nye måter å utforske jødisk historie i Norge. Prosjektet heter Jødiske fotspor i nord, og er en digital kunnskapsbase med historier om jødisk liv i Norge. Deres historiesamling rekker ned til Ålesund og Volda som deres sørligste punkt og Hammerfest, Vardø og Kirkenes som deres nordligste og østligste punkt.²⁷ Nettstedet er beskrevet som en «levende» kunnskapsbase, grunnet at den er i stadig utvikling og utvidelse.²⁸ Nettstedet består av større og mindre artikler om familier og personer som tilhørte den jødiske menigheten i Trondheim.

Museets formål er offisielt:²⁹

- Formidle jødisk kultur, riter og tradisjoner.
- Formidle jødisk innvandringshistorie i Midt- og Nord-Norge.
- Fortelle hvordan jødiske innvandrere har integrert seg og skapt seg sin plass i samfunnet, og med det formidle kunnskap med overføringsverdi til andre minoritetsgrupper.
- Rette søkelyset på rasistisk begrunnet folkemord generelt gjennom beskrivelsene fra Holocaust.

Formålene har mest fokus på kulturarven og historien utenom Holocaust, museets offisielle profil er egentlig lite fokusert på den vanskelige kulturarven og retter mer oppmerksomhet til den generelle kulturarven.

2.2 «Hjemme. Borte. Holocaust i Trondheim»

Utstillingen «Hjemme. Borte. Holocaust i Trondheim» forteller om forfølgelse og folkemordet på den jødiske befolkning, med et fokus på Trondheim. Utstillingen bringer frem de nordenfjeldske jødene forskjellige opplevelser av andre verdenskrig og forfølgelsene som fulgte invasjonen av Tyskland i 1940. Museet presenterer 15 historier fra det midt- og nord-

---

²⁵ Jødisk museum Trondheim u.å. b

²⁶ Jødisk kulturfestival Trondheim u.å.

²⁷ Jødiske fotspor i nord u.å.

²⁸ Jødiske fotspor i nord u.å.

²⁹ Jødisk museum u.å. a

norske jødiske miljø, disse historiene varierer fra småbarn til eldre, fra de som flyktet til de som ble drept og de som overlevde leirene. Den kan besøkes på museet, men det er også utviklet en app, appen heter «Hjemme. Borte.» og kan brukes som en guide for byvandring i det jødiske Trondheim.

Under utviklingen av «Hjemme. Borte.» var det gjentatt at prosjektgruppen ønsket å lage noe som skapte «verdighet» for ofrene, de ønsket også at utstillingen skulle ha en form for «nærhet» og at den skulle baseres på «faktabasert informasjon».³⁰ Ordbruken «verdighet» kan ha kommet opp av flere grunner, det er to mulige begrunnelsene som står ut for meg. En grunn kan være at Holocaust ofte kan virke så stort og upersonlig, over 6 millioner jøder ble drept under andre verdenskrig og dette kan bli en historisk statistikk istedenfor tap av individer med egne liv og historier. Den andre grunnen kan være det at museet ønsket å gi tilbake verdigheten etter den ydmykelsen jødene opplevde under krigen, fra både nordmenn og nazister. Spesielt i leirene var det kjent at SS pleide å utsette de jødiske fangene for ydmykelse ved bisarre arbeidsoppgaver, bruk av skjellsord og generell overlegen oppførsel, i tillegg til de inhumane forholdene man måtte leve i, de ble umenneskeliggjort.³¹

Installasjonen er enkel og uten forstyrrende elementer, fokus er blitt lagt på menneskene og deres individuelle historier. Rommet har svarte vegger og tak, på veggene er det montert hvite plater belyst av spotter. I midten av rommet henger et stativ med kleshengere fra forskjellige butikker eid av jøder fra Trondheim, dette er naturlig da flere jødiske familier i Trondheim gjerne hadde minst et medlem i familien som eide og drev en klesbutikk.³² På de hvite platene er det trykt sort tekst på norsk og engelsk. Disse platene er bygget på en slik måte at det er et lite rom ved hver persontekst og i disse rommene er det minst et bilde av personen som fortelles om i teksten. Disse bildene er hengt bak glass. Utstillingen kan deles inn i tre deler, en introduksjon, hoveddel, og en avsluttende del. Denne måten å gi informasjon på skaper en form for kronologi og sammen med stativet i midten av rommet får man en usynlig rute å følge gjennom rommet.

Den introduserende teksten starter med et sitat fra overlevende Robert Savosnick, det er et utdrag fra et brev Savosnick skrev til sin mor og bror mens han ventet på å komme seg hjem til

---

³⁰ Jødisk Museum Trondheim u.å. c

³¹ Reitan 2005:102-103

³² Reitan 2005: 44

Norge etter å ha blitt befridd fra Dachau. I brevet nevner han at de kun er 5 igjen fra Trondheim. Denne teksten er en forsmak til det man vet kommer til å skje. Videre i den første delen av utstillingen fortelles det kort om jødernes historie i Norge og Trondheim, om når «jødeparagrafen» ble opphevet i 1851,³³ stiftelsen av den Mosaiske Trossamfunn i Trondheim og om innvielsen av synagogen som er i dag. Den resterende teksten handler om andre verdenskrig og hvordan den jødiske befolkning ble behandlet, inndragelse av eiendom og bedrifter, attesteringer av alle menn over 15 år, internering av kvinner og barn og til slutt skipet M/S Gotenland som tok 158 norske jøder til Auschwitz i 1943.³⁴ Totalt ble 773 norske jøder deportert av nazistene, kun 38 overlevde.³⁵

Hoveddelen av installasjonen er personhistoriene. Det er til sammen 16 personer som har fått en tekst, fordelt på 15 historier. Alle personene i utstillingen har en tekst om dem og minst et bilde av dem, enten alene eller med kjære. Det er tekstene og bildene som er de bærende elementene i utstillingen. Hver tekst starter med et sitat som enten kommer fra personene selv, deres kjære eller mennesker som husker dem. Den resterende teksten er en kort biografi som forteller generelt om livet til personen, det er også her det nevnes hva personens skjebne ble. De 15 tekstene er et lite knippe historier, alle med forskjellige liv og opplevelser, de er en liten gruppe representativt for det jødiske miljø i Midt- og Nord-Norge. Det jødiske miljøet i Trondheim mistet 125 av sine medlemmer, og det er dessverre vanskelig å formidle alle 125 historiene i en museumsutstilling, derfor er det valgt ut 16 menneskers liv. For meg virker bruken av portrettbilder å ha vært et valg for å fremheve individene, du som mottaker vet nå hvordan personen så ut og du har et ansikt å knytte historie og skjebne til. Det er ikke lengre snakk om en statistikk. Sammen med den korte biografien blir personen menneskeliggjort, du vet nå hvem deres familie var, hva deres ambisjoner og prestasjoner var og hva deres skjebne ble.

Utstillingens avsluttende del er en liste over alle de 125 fra Trondheim som ble drept. Denne listen består av navn, fødselsdato, informasjon om dødsdato og sted. I jødisk tro dør en person to ganger, første gang er når de fysisk dør, og den andre gangen er når deres navn blir nevnt for siste gang.³⁶ For meg kan det virke at museet har tatt til seg denne tradisjonen og ved å ha en

---

³³ Reitan 2005: 31

³⁴ Reitan 2005: 96-100

³⁵ Bruland 2020

³⁶ Stranger 2018: 6

liste med navnene på alle som ble drept så får disse leve videre. Vi ser denne filosofien i snublesteinene som finnes rundt om i Europa, brosteiner med navnene på jødene som ble drept av nazistene under andre verdenskrig. Kunstneren Gunter Demnig som startet prosjektet sa selv at det var denne tradisjonen som ga utgangspunkt i ideen.³⁷

Hva formidler museet i «Hjemme. Borte.»? De formidler personhistorier, ofre og overlevende av en grusom periode som har satt sitt spor i den jødiske historie og kulturarv. De tar for seg Holocaust, et helt ubegripelig folkemord av over 6 millioner jøder. Ved å ta for seg virkelige mennesker, deres liv og bilde, så har museet gitt publikum personer å tenke på neste gang de hører om Holocaust. «En av grunnene til at denne historien oppleves ekstra sterk, er at den er fortalt av en nordmann. Den er ikke filtrert gjennom Hollywood eller fortalt av en som forsvinner i den store massen».³⁸ Dette sitatet fra biografien til Robert Savosnick, forklarer hvordan jeg selv ser «Hjemme. Borte.». Valget av ekte personer, personer med tilknytning til Trondheim, gjør at Holocaust blir et tema man kan visualisere nærmere.³⁹ Ved å bli kjent med de som faktisk opplevde Holocaust, er det plutselig ikke bare en statistikk, men det var virkelige mennesker som led. «Hjemme. Borte.» er en menneskeliggjøring ved å vise faktiske mennesker, bilder av ofrene som viser hvem de var før krigen. Museet bruker ikke sjokkerende bilder av avmagrede kropper og lik i massegraver. Verdighet er gitt til de som ble ofre for nazismen, uten å vektlegge og vise det nazistene gjorde som man gjerne ser ved institusjoner som Falstadsenteret. Jødisk museum bruker en annen metode for å formidle Holocaust, en som fokuserer på menneskenes liv og ikke hva som ble gjort mot dem.

2.3 «Fra shtetl til stiftsstad»

Utstillingen «Fra shtetl til stiftsstad» er den eldste og største ved museet, den ble åpnet i 2002 og formidler om innvandringen fra Øst-Europa fra midten av 1800-tallet til hvordan den jødiske befolkningen slo seg ned i Trondheim og deres utvikling til å bli en del av Trondheims storsamfunn.⁴⁰ Besøkende lærer om hverdagslivet, samhold og felleskap, religiøs praksis og utfordringer Trondheims jøder har opplevd. «Fra shtetl til stiftsstad» handler hovedsakelig om

---

³⁷ Snublesteiner u.å.

³⁸ Savosnick & Melien 2018: 149

³⁹ Eriksen 2009: 197

⁴⁰ Jødisk museum Trondheim u.å. d

livet før andre verdenskrig, men tar også for seg livet etter krigen og Holocaust.⁴¹ Andre verdenskrig nevnes, men er brukt mer som et referansepunkt for en endring i utviklingen til det jødiske samfunn i Trondheim, installasjonen handler ikke om andre verdenskrig eller Holocaust.

«Fra shtetl til stiftsstad» befinner seg i kjelleren i bygningen, og er delt opp i flere mindre rom som alle har sitt tema å formidle. Alle gangene og rommene åpner for en utforskende vandring gjennom jødernes historie i Trondheim. Kjellerens utforming gjør det slik at om en går ned alene uten guide så kan den være litt forvirrende å navigere, hvor begynner man? For å oppleve den historiske utviklingen kronologisk må en gå innerst i kjelleren og begynne i det rommet museet kaller «shtetl rommet», herfra jobber man seg tilbake til inngangen og trappen. Det er åtte tema i kjelleren, de forskjellige temaene er innvandring fra Øst-Europa, omførselshandel, rituell renselse og ekteskap, hjemmet, høytiden Pesach, synagogen, næringslivet og nyere tid.

Installasjonen er gjenstandsbasert, det er relativt lite tekst og mye av gjenstandene står uforklart. «Fra shtetl til stiftsstad» er laget for at publikum skal utforske, flere av rommene er designet for å minnes et ekte sted, for eksempel «Pesach rommet» ser ut som en spisestue klar for et sedermåltid. Dette er en utstilling som gjerne kan besøkes flere ganger da det er flere gjenstander du kanskje ikke merker ved første besøk. Gjenstandene er enten ting som tidligere har tilhørt jødiske familier i Trondheim, eller som ligner gjenstander som kan ha tilhørt familiene. Ved noen deler av utstillingen nevnes det gjerne hvem gjenstanden tilhørte før den endte på museet, denne informasjonen skaper en form for nærhet og autentisitet og trekker muligens inn tradisjonen med den andre død.⁴² De forskjellige rommene går alle under en av kategoriene, det hverdagslige og sosiale, det religiøse, næringsliv eller historie. Rommene om omførselshandel og butikkvirksomhet går begge under kategorien næringsliv. Rommet om hjemmet og moderne tid tar for seg det store felleskapet og familie. Synagoge rommet handler om den religiøse praksis. Pesach rommet og rommet som omhandler rituell renselse og ekteskap er også om religiøs praksis, men trekker inn hverdags og privatlivet.

Bygget og kjellerens alder er tydelig i utstillingen, det er ujevne gulv, trange ganger og lavt under taket, i tillegg med lyssettingen får man en følelse av å gå gjennom fortiden. De eldre møblene og gjenstandene plassert i deres respektive rom er med på å lage en atmosfærisk

---

⁴¹ Jødisk museum Trondheim u.å. d

⁴² Stranger 2018: 6

opplevelse. Det er merkbart at «Fra shtetl til stiftsstad» ble åpnet i 2002, den er ikke moderne. Den har ingen nye formidlingsmetoder og baserer seg på gjenstand, tekst og guiding. Under oppholdene mine ved museet har det blitt nevnt at kjelleren ønskes oppdatert, men det er per nå ingen planer om dette. Besøkende får formidlet informasjon som er relevant for temaene i hvert rom, men det virker å være gitt rom for at man skal kunne fantasere og tolke selv hva man lærer.⁴³ Ved samtaler med museumsansatte har jeg fått høre at dette var ideen for kjelleren, museet ønsker å gi grunnleggende informasjon via tekst slik at besøkende kan gjøre egne tolkninger og fantasere selv.

Denne formen for formidling, grunnleggende informasjon med rom for egen fantasi kan være interessant, men det er en balanse museet må treffe for at formidlingen faktisk kommer gjennom hos folk. Jeg har fått tilgang til guide manuset for kjelleren og merker at informasjonen i manuset er dobbelt om ikke tredobbelt mengden i selve kjellerinstallasjonen. Denne bakgrunnsinformasjonen åpner for tanker om hvorvidt besøkende får det de trenger hvis de går ned alene. Selv hadde jeg spørsmål om noen av gjenstandene som ikke var nevnt i tekstene i kjelleren, spørsmål jeg fikk svar på i guide manuset. «Fra shtetl til stiftsstad» åpner for fantasering, men detaljene som kan være interessante kan være uforklart. Det kan vel på sin måte bety at utstillingen er fleksibel for de besøkende, hvis noen liker å ha muligheten for å tolke og fantasere selv, så kan de besøke kjelleren alene, men for de som liker å høre om alle gjenstandene så kan det være nødvendig å gå ned med en guide, og dette er det rom for ved museet.

«Fra shtetl til stiftsstad» har en god fordeling mellom forskjellige deler i det jødiske liv. Utstillingen tar opp religion og kultur, dette hører hjemme i en utstilling om en etniskreligiøs gruppe. Det hverdagslige og religiøse tar opp rundt samme mengde i kjelleren, mens næringslivet og historie tar litt mindre plass, dette virker naturlig da det religiøse og hverdagslige livet henger sammen i jødisk kultur, det er egentlig ikke mulig å skille jødisk religion og jødisk kultur. Næringslivet tar minst plass i utstillingen, men gjør en viktig jobb ved å formidle at jødiske mennesker har vanlige liv utenfor kulturen, det er en liten påminnelse om at minoriteter også er mennesker med yrker. På grunn av dens utforskende design og simulering av rom og åpenhet for tolking, selv med dens alder, mener jeg at den formidler det den skal formidle, men jeg forstår at museet ønsker å fornye elementer i kjelleren.

---

⁴³ Huseby 2017: 60

I «fra shtetl til stiftsstad» formidler museet jødernes historie i Trondheim. De fremmer deler av den jødiske kulturarven fra et jødisk ståsted, denne bakgrunnen betyr at vi får et innblikk i deres verden og vi får en forståelse av kulturen innenfra. Religionen og kulturens intrikate detaljer er blitt forklart fra en intern forståelse og er redegjort for de som ikke kjenner til den skal kunne lære. Ved å bruke autentiske gjenstander med tilhørighet til familiene i Trondheim, skaper museet en lokal kulturhistorisk utstilling om en folkegruppe med kompleks historie og kanskje allment ukjent kultur.

2.4 Etikk rundt formidling av vanskelig kulturarv

Ifølge International Council of Museums (ICOM) museumsetiske retningslinjer så skal et museum framvise sensitivt materiale på en taktfull måte slik at de berørte føler verdighet er blitt gitt til den sensitive kulturarven. Alle mennesker skal ha og fortjener respekt og verdighet, spesielt i sammenheng med sensitiv historie. Dette betyr at et museum kan bruke sensitivt materiale i formidling, men det må gjøres med verdighet og takt.⁴⁴

Museer som formidler minoritetskultur, burde gjerne spørre seg selv om deres formidling skal basere seg på hedring av gruppens kulturhistorie eller fremheving av undertrykkelsene gruppen har opplevd.⁴⁵ Et museum kan for mange være et sted for hygge og læring om det som kanskje regnes som positivt for samfunnet, skal man på museum er det for å ha det hyggelig.⁴⁶ Ved jødisk museum Trondheim formidles den norsk-jødiske kulturarven og dermed til dels samspillet mellom etniske nordmenn og jødiske nordmenn.⁴⁷ Nordmenns behandling av jøder kan være ubehagelig og noe man ikke ønsker å trekke frem, spesielt aksjonene under andre verdenskrig er ubehagelig.⁴⁸ Med det er nødvendig å fremheve disse ubehagelige delene av norsk historie, og ikke bare fokuserer på det positive og det som gjør oss stolte.⁴⁹ På tidlig 2000-tallet var det ikke ønskelig å fremheve det vanskelige og tabubelagte i museums Norge, det var heller ønsket å fremme det som gjorde oss stolt, men disse holdningene skulle bli utfordret med BRUDD-prosjektet til Statens samordnings- og

---

⁴⁴ Norsk ICOM 2011:23

⁴⁵ Eriksen 2009: 195

⁴⁶ Eriksen 2009: 198

⁴⁷ Jødisk museum u.å. a

⁴⁸ Reitan 2005: 123

⁴⁹ Eriksen 2009: 198-199

utviklingsorgan for arkiv, bibliotek og museum (ABM).⁵⁰ Jødisk museum Trondheim hadde allerede på tidlig 2000-tallet en utstilling om det ubehagelige, på den tiden var deres utstilling om Cissi Klein et godt eksempel på å fremme det ubehagelige ved å ta opp en ung jente som ble offer for et folkemord.⁵¹

Selv mener jeg at både heder av kulturen og fremheving av undertrykkelse er viktige fremgangsmåter. De har begge sine positive og negative sider som må bli vurdert ved et eventuelt valg. Ved å velge å hedre kultur og historie får man formidlet et positivt bilde av jøder og man kan fremheve noe særegent med kulturen som kanskje ikke er allmennkjent. Men hvis en kun hedrer historien og kulturen så kan viktige diskusjoner og tema gå tapt, enten ved at man velger å se bort fra eventuelle negative sider ved kulturen eller ved at man unngår vanskelig kulturarv for å ikke sjenerer. I sammenheng med jødisk kulturarv kan det å se bort fra forfølgelse og folkemord gjøre det vanskelig å ta opp tema som antisemittisme, som fortsatt er et problem i dag.⁵² Men ved å kun fokusere på den vanskelige kulturarven, i dette tilfellet Holocaust, gir man en påminnelse av det som regnes som det mørkeste kapitlet i jødisk historie. Dette er selvfølgelig veldig viktig da andre verdenskrig og Holocaust er relativt nylig historisksett, i tillegg er vi kommet i en tid hvor vi mister de resterende tidsvitnene i verden på grunn av alderdom.⁵³ Men det blir også en veldig forenklet formidling å kun fokusere på Holocaust og minimerer resten av den jødiske historie og kultur.

Holocaust er et tema med sensitive og traumatiske relasjoner som krever empati. Generasjonen som enten var barn under krigen eller ble oppdratt av de som overlevde kan ha traumer som kommer fra tausheten og sorgen rundt Holocaust.⁵⁴ Museet er forståelsesfull for dette, spesielt grunnet museets plassering i det jødiske samfunns bygg, så prøver museet å ta sekundærplass i bygget. Et eksempel er at «Hjemme. Borte.» rommet holdes lukket utenom museets åpningstider, slik at når bygningen er brukt som et samfunnshus for det jødiske miljøet, så skal ikke en utstilling om Holocaust være fremtredende og virke sjenerende for de som enda syns tema er vanskelig. Med personlig erfaring som minoritet, syns jeg at det er forståelig at man ikke alltid ønsker å være møtt med traumatisk historie på grunn av ens identitet. Minoriteter er også mennesker, de har liv utenom deres minoritetsidentitet og ønsker å leve livet uten å måtte

---

⁵⁰ ABM-Utvikling 2006: 9

⁵¹ Sundar 2001

⁵² Bufdir 2022

⁵³ Stugu 2008/2016: 118

⁵⁴ Jødisk museum 2021: 19 februar

være representanter for deres kultur, spesielt ikke den vanskelige kulturarven. Men hvem skal da lage installasjoner om ubehagelige tema?

Dette er et spørsmål en må spørre ved produksjon av utstillinger om minoritetskulturer, skal personer fra det minoritetsmiljøet være med på å produsere utstillingene, eller skal folk utenfra utføre produksjonen?⁵⁵ Spørsmålet har gjerne varierte svar, og et av svarene er et annet spørsmål, er det noen med jødisk bakgrunn som ønsker å formidle den jødiske kulturarv? Majoriteten av medlemmene i det jødiske samfunnet i Trondheim har ikke ønsket å delta i produksjonen av installasjoner fordi det var sensitive minner.⁵⁶ Og om ikke på grunn av sensitive minner, er det nok folk med jødisk bakgrunn som ikke har hatt interesse i å arbeide med å formidle egen kultur. I tilfellet med jødisk museum Trondheim, har både jøder og ikke jøder deltatt i formidlingen ved museet, både i produksjon av utstillinger, og i aktiv formidling i museet. Jødisk museum Trondheim har dermed flere synspunkt og forståelser på deres team, de har innsikt fra utenforstående som kan hjelpe å balansere fremstillingene, sammen med en intern forståelse for temaer som ikke er en selvfølge for utenforstående. Med empati fra de utenforstående, så ser jeg ingen grunn til at ikke jøder ikke skal kunne delta i museumsarbeid hos JMT, og igjen hvis man ser på ICOMs museumsetiske retningslinjer så er det forventet at empati vises til grupper som er berørt av vanskelig kulturarv ved formidling av sensitivt materiale.⁵⁷

Jødisk museum Trondheim arrangerer jevnlig foredrag om tema slik som antisemittisme, jødisk kultur, Holocaust og andre tema relatert til deres formål, flere ganger har foredragsholderne selv vært jødiske. Museet arrangerte et foredrag i mars 2022, om hvordan jødisk historie blir framstilt i norske skoler. Foredragsholderne var journalisten Dana Wanounou og den jødiske veiviseren Dana Golan.⁵⁸ Det er liten tilstedeværelse av jødisk historie i norske lærebøker utenom vanskelig kulturarv og det kan være en uheldig fremstilling.⁵⁹ Selv om det er positivt og viktig at man fortsatt snakker om hva som skjedde med de europeiske jødene under andre verdenskrig, så er denne ensformige formidlingen om det jødiske folk med på å skape en assosiasjon som kan være smertefull og vanskelig å leve med. Andre verdenskrig kan være vanskelig å snakke om for mange med jødisk bakgrunn, delvis på grunn av skam og selvhat,

---

⁵⁵ Eriksen 2009: 195

⁵⁶ Sundar 2001

⁵⁷ Norsk ICOM 2011: 23

⁵⁸ Jødisk museum Trondheim 2022

⁵⁹ Lindeskleiv 2021

men også på grunn av sorg.⁶⁰ Dana Golans besøk ved norske skoler åpenbarte at norske skoler svikter det jødiske folk. Ved disse skolebesøkene lages det et tankekart rundt ordet «jøde» og ungdommens assosiasjoner med ordet, de vanligste assosiasjonene er vanligvis «andre verdenskrig», «Hitler», «gasskamre», «konsentrasjonsleirer» og andre ord relatert til Holocaust, sjeldent får hun assosiasjoner som ikke er relatert til Holocaust. Golans opplevelser som foredragsholder på norske skoler peker til at vi har en veldig ubalansert framstilling av jøder som folk i pensum og samfunnets forestillinger.

Begge foredragsholderne konkluderte med at det norske skolevesen må oppdatere sin undervisning om jødisk liv, kultur og historie fordi det er en lei trend at det jødiske folk og deres historie kun blir framstilt som ofre for Holocaust. Det virker tydelig at vi som en befolkning vet generelt lite om jødisk kultur, og det er nok grunnet manglende og utdatert informasjon i skolebøker. I tillegg eksisterer det flere prisvinnende og populære filmer som omhandler Holocaust, minnet om «det evige offer» og Holocaust står sterkt hos ikke jøder, og dette minnet har nok gjort det vanskelig for jøder å fremme sin historie utenom Holocaust.⁶¹ Ta disse faktorene i betraktning, så kan jødiske museer være nødvendig for å fremme et mer balansert bilde av jødisk historie og kulturarv. I museenes hender, har de makten til å velge hva de ønsker å formidle og hva de velger å fremme av kulturarven.⁶² Det blir mulig å kunne fremheve det positive og det spesielle og ikke bare fremstille jødisk kulturarv som Holocaust.

---

⁶⁰ Jødisk museum 2021: 19 februar

⁶¹ Stugu 2008/2016: 121

⁶² ABM-Utvikling 2006: 9

3 – Konkluderende betraktninger

I denne oppgaven har jeg undersøkt hvordan den jødiske historie og kulturarv formidles ved jødisk museum Trondheim, jeg har hatt følgende problemstilling: *Hvordan formidler museet jødisk historie og liv i Trondheim, og har museet en balansert formidling mellom den vanskelige og den dagligdagse kulturarven?*

Jødisk museum Trondheim har en viktig rolle i å formidle den norsk-jødiske kulturarven, og spesielt den trondheimsk-jødiske kulturarven. Museets plass inne i bygget til det jødiske samfunn gir museet en følelse av nærhet og autentisitet, plasseringen er en formidling i seg selv. Når du besøker museet kan det hende du besøker en dag når det holdes jødisk ettermiddagsskole, cheider, og da kjenner du spesielt på nærheten fordi barn løper rundt og tar del i deres kultur og deres miljø. Museet prøver å fremme et levende jødisk samfunn og kultur, de ønsker å fremme at «ja, vi er fortsatt her», jødisk kultur og liv er ikke gått bort. Med sine tre utstillinger og omvisning i synagogen har museet et vidt spekter med formidlingsarenaer, det formidles om livet før krigen, om krigens ofre og de overlevende etter krigen.

Når jeg ser på formålene til museet, tenker jeg at deres museumsutstillinger alene fyller formålene. Hvis jeg trekker inn deres undervisningsopplegg, nettressurser, deres deltagelse i Jødisk kulturfestival Trondheim og arrangementer holdt på huset så vil jeg påstå at museets drift er balansert. Det er en jevn fordeling av Holocaust og jødisk kulturarv. Det er et ønske om å åpne øynene for oss utenfra at den jødiske kulturen er levende og at deres kulturarv ikke bare er forfølgelse og folkemord, men det er et levende, det er endrende og med en intrikat bakgrunn.

Et av museets formål er «Rette søkelyset på rasistisk begrunnet folkemord generelt gjennom beskrivelsene fra Holocaust.»,⁶³ et formål som skal hjelpe å forhindre at noe lignende kan skje igjen, det er en oppgave som er viktig både for den jødiske tilstedeværelse, men også for andre minoriteter, for alle våre medmennesker. Holocaust er dessverre et viktig kapittel av den norsk-jødiske historie og kulturarv, den rammet hele den jødiske befolkning. Holocaust er sentral i jødisk museum Trondheims formidling, men dette er ikke negativt. Museets måte å formidle Holocaust er å trekke fram en representativ gruppe for ofrene, den fokuserer på menneskene som ble rammet og ga tilbake menneskeheten deres ved å gi dem stemmer og rom til å

---

⁶³ Jødisk museum u.å. a

«fortelle». De har ikke laget en utstilling som ligner en historiebok med groteske bilder, men heller et minnested for å gi verdighet til de berørte.

Holocaust og antisemittisme er viktige tema å arbeide med, for sikkerheten til jødiske mennesker, er det en selvfølge at museet tar opp disse temaene. Men man ser, på de tre andre formålene, at museet ønsker å komme forbi den ene assosiasjonen at Holocaust er jødisk kulturarv. De tre andre formålene handler om kulturarven og hvordan den norske og jødiske kulturen har blitt sammen til en egen norsk-jødisk kulturarv. Og selv om Holocaust hadde hatt en sentral posisjon i museet, formidler de den generelle arven og de formidler faktisk en levende arv. «Fra shtetl til stiftsstad» er formidlingen om Trondheim jødernes historie og hvor de kom fra, og hva de brakte med seg. Mens museets plassering i hjerte av det jødiske samfunn formidler et levende miljø, som stammer fra de omtalt i «Fra shtetl til stiftsstad», med individer som deler en felles identitet som de ønsker å være stolt av.

Museet gir et annet innblikk i jødisk kultur enn skolebøker kan, museet gir et annet innblikk i Holocaust enn filmer kan, på grunn av deres nærhet til tema. Museets nærhet og plassering i hjertet til det jødiske samfunn i Trondheim gjør at du føler deg invitert inn i en privat verden, du får et innblikk du ikke får andre steder, fordi det er et levende miljø og en levende atmosfære som formidler mer enn museumsutstillinger kan.

Litteratur:

ABM-skrift 26: *Brudd. Om det ubehagelige, tabubelagte, marginale, usynlige, kontroversiell.*
ABM-utvikling.

Dalland, O. (2000). *Metode og oppgaveskriving for studenter* (3.utg.). Gyldendal Norsk Forlag.

Eriksen, A. (2009). *Museum: En kulturhistorie*. PAX Forlag A/S.

Huseby, H.B. (2017). Ting som tegn. I Huseby, H.B & Cederholm, P. (Red.),
Museumsutstillinger (s.47-65). Museumsforlaget.

Lorenz. (2010). *Jødisk historie, kultur og identiteter: mangfoldet i jødedommen* (Vol. 9, p. 29). HL-senter.

Macdonald, S. (2009). *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Routledge.

Naguib, S.A. (2010). Representasjon av kulturmangfold i kulturhistorisk museum. I Rogan, B. & Amundsen, A.B. (Red.), *Samling og museum* (s.277-291). Novus Forlag

Norsk ICOM. (2011). *ICOMs museumsetiske regelverk*. Norsk ICOM.

Reitan, J. (2005). *Jødene fra Trondheim*. Tapir Akademisk Forlag.

Savosnick, R. & Melien, H. (2018). *Jeg ville ikke dø* (3. utg.). Aktive fredsforlag.

Stranger, S. (2018). *Leksikon om lys og mørke*. Aschehoug.

Nettressurser:

Association of European Jewish Museums. (u.å.). *AJEM Members*. Hentet 07.april.2022 fra <https://www.aejm.org/about-us/members/>

Bruland, B. (2020, 21 oktober). *Deportasjon av de norske jødene*. Norgeshistorie. Hentet 02.mai.2022 fra <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/1742-deportasjonen-av-de-norske-jodene.html>

Bufdir. (2022, 17 mars). *Diskriminering*. Bufdir. Hentet 14.april.2022 fra https://bufdir.no/Statistikk_og_analyse/Etnisitet/Diskriminering

Council of American Jewish Museums. (u.å.). *CAJM Members*. Hentet 07.april.2022 fra <http://www.cajm.net/members>

Jødedommen. (u.å. a). *Hannuka – Lyser opp i mørketiden*. Hentet 21.april.2022 fra <https://www.jødedommen.no/hannuka-lyser-opp-i-morketiden/>

Jødedommen. (u.å. b). *Pesach er viktig for jødene – men hvorfor?* Hentet 21.april.2022 fra <https://www.jødedommen.no/artikkel-pesah/>

Jødedommen. (u.å. c). *Purim – en fest for overlevelse*. Hentet 21.april.2022 fra <https://www.jødedommen.no/purim-en-fest-for-overlevelse/>

Jødiske fotspor i nord. (u.å.). *Om prosjektet*. Hentet 21.april.2022 fra <https://www.jodiskefotspor.no/om-prosjektet>

Jødisk kulturfestival Trondheim. (u.å.). *Om festivalen*. Hentet 29.april.2022 fra <https://www.jkfest.no/om-festivalen/>

Jødisk museum Trondheim. (u.å. a). *Om museet*. Hentet 24.april.2022 fra

<https://www.jodiskmuseum.org/sections/om-museet>

Jødisk museum Trondheim. (u.å. b). *Undervisningsopplegg*. Hentet 07.april.2022 fra

<https://www.jodiskmuseum.org/sections/undervisningsopplegg-1>

Jødisk museum Trondheim. (u.å c). *Utstillingen «Hjemme. Borte. Holocaust i Trondheim»*.

Hentet 21.april.2022 fra <https://www.jodiskmuseum.org/sections/utforsk/utstillingen-hjemme-borte-holocaust-i-trondheim>

Jødisk museum Trondheim. (u.å d). *Utstillingen «Fra shtetl til stiftsstad»*. Hentet

24.april.2022 fra

<https://www.jodiskmuseum.org/sections/utforsk/utstillingen-fra-shtetl-til-stiftsstad-1>

Jødisk museum Trondheim. (2022, 14 februar). *Jøder fremstilt som ofre - et riktig bilde?*

<https://www.jodiskmuseum.org/sections/aktuelt/joder-fremstilles-som-ofre-er-det-et-riktig-bilde>

Jødisk museum. (Programleder). (2021, 19 februar). Mor, jeg og tausheten [Audio Podkast episode]. *Museumspodden*. Museumspodden.

<https://www.museumspodden.no/episode/mor-jeg-og-tausheten>

Lindeskleiv, H. M. (2021, 15 mai). Skolebøkene fremstiller jøder primært som ofre. *Vårt*

Land. <https://www.v1.no/kultur/2021/09/15/skolebokene-fremstiller-joder-primært-som-ofre/>

Samiske veivisere. (2019, 29 mars). *Fornorskingspolitikken*. Samiskeveivisere. Hentet

14.april.2022 fra <https://samiskeveivisere.no/article/fornorskingspolitikken/>

Skeivt arkiv. (2022, 03 februar). *Historia om §213*. Skeivtarkiv. Hentet 14.april.2022 fra

<https://skeivtarkiv.no/skeivopedia/historia-om-ss-213>

Snublestein. (u.å.). *Om snublesteiner*. Hentet 07.april.2022 fra

<https://www.snublestein.no/om-snublesteiner/>

Sundar, T. (2001, 30 september). *Museumsbygger og sannhetsvitne*. Tidsskriftet.

<https://tidsskriftet.no/2001/09/livet-er-mer/museumsbygger-og-sannhetsvitne>

